

Bożena Łazowska

**Działalność badawcza
Głównego Urzędu Statystycznego
w okresie II Rzeczypospolitej**

*Szereg Głównego Urzędu Statystycznego (lata międzywojenne)
Warszawa, Alja Jerozolimskie 32*

SPIS TREŚCI	strona
Wstęp	1
Rozdział I Geneza działalności badawczej GUS	15
Geneza GUS	15
Tworzenie podstaw GUS podczas I wojny światowej	37
Reskrypt Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego	43
Twórcy Urzędu	52
Rozdział II Początki działalności badawczej GUS w okresie	
II Rzeczypospolitej	62
Organizacja GUS	62
Siedziba Urzędu. Pierwsze prace badawcze	72
Metody badawcze i technologia pracy GUS	79
Rozdział III Badania demograficzne GUS i statystyka miejska	87
Badania demograficzne	87
Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych	104
Pierwszy powszechny spis ludności w 1921 r.	110
Drugi powszechny spis ludności w 1931 r.	135
Statystyka miejska	152
Rozdział IV Badania gospodarcze i społeczne GUS	166
Statystyka rolnicza	166
Statystyka przemysłu	188
Statystyka handlu zagranicznego i komunikacji	209

Instytut Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen	222
Statystyka społeczna	229
Statystyka oświaty i kultury	260
Statystyka samorządu, sądownicza, wyborcza	273
Współpraca GUS z Instytutem Gospodarstwa Społecznego	279
Rozdział V Wydawnictwa i działalność informacyjna GUS	286
Wydawnictwa i prace informacyjne	286
Prace poligraficzne	293
Biuro kartograficzne	299
Biblioteka i archiwum GUS	304
Rozdział VI Międzynarodowa współpraca naukowa GUS	315
Początki instytucjonalnej współpracy międzynarodowej	315
Organizacja XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie	320
Współpraca międzynarodowa GUS w latach 30-tych XX wieku	324
Międzynarodowa wymiana naukowych wydawnictw statystycznych	327
Statystyka międzynarodowa w wydawnictwach GUS	332
Rozdział VII Działalność badawcza GUS w kontekście badań statystycznych w Europie	336
Organizacja GUS na tle urzędów statystycznych Europy	336
Zakres badań statystycznych GUS w porównaniu z innymi urzędami statystycznymi w Europie	344

Podsumowanie	
Aneks nr 1 - Biogramy ludzi nauki pracujących w GUS i z Urzędem współpracujących w okresie II Rzeczypospolitej	366
Aneks nr 2 - Statuty organizacyjne GUS w okresie II Rzeczypospolitej	427
Aneks nr 3 – wybrane dokumenty GUS z lat 1918-1939	438
Bibliografia	447
Streszczenie w języku angielskim	479
Streszczenie w języku niemieckim	482
Streszczenie w języku rosyjskim	485

Działalność badawcza Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej

WSTĘP

Główny Urząd Statystyczny, powołany do życia reskryptem Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 roku, był od początku swego istnienia przez całe dwudziestolecie międzywojenne kluczowym organem państwa i ważnym ośrodkiem naukowym. Prowadzone przezeń badania dostarczały danych statystycznych służących do kształtowania, realizacji i monitorowania polityki społecznej i gospodarczej. Główny Urząd Statystyczny był też pierwszą tak ważną instytucją administracji państwowej odradzającego się po 123 latach niewoli Państwa Polskiego. Bez przesady można powiedzieć, że współtworzył fundamenty i stał się ostoją II Rzeczypospolitej.

W niniejszej monografii omówiono genezę powstania GUS, jego działalność badawczą oraz dorobek i znaczenie dla Państwa Polskiego.¹ Praca przedstawia etapy tworzenia GUS w latach 1918-1920 w skrajnie trudnych warunkach, przy braku delimitacji granic państwowych i toczącej się wojnie polsko-bolszewickiej, a następnie kolejne okresy jego działalności.

Nie sposób przedstawić prac badawczych GUS bez pokazania osób zaangażowanych w ich prowadzenie. Dlatego też istotną część monografii

¹O genezie GUS zob. szerzej: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich. Ogólnopolska konferencja naukowa z okazji 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego i 200-lecia statystyki polskiej. Kraków-Mogilany 24-25 maja 1993 r.*, Warszawa 1994; *Tradycje i obecne zadania statystyki w Polsce* pod red. A. Zeliasia, Kraków 2004.

poświęcono ludziom nauki, którzy tworzyli Urząd i rozwijali metodologię badań statystycznych i demograficznych.²

Działalność Głównego Urzędu Statystycznego omówiono w sposób sektorowy. Inaczej trudno byłoby przedstawić w spójny sposób kluczowe dla poszczególnych badań ludnościowych, gospodarczych, społecznych czy kulturalnych podstawy prawne ich wdrażania, jak również stosowane rozwiązania metodologiczne i osiągnięte wyniki naukowe, a na koniec ich znaczenie dla Państwa Polskiego.

Tuż po omówieniu początków prac GUS, w tym prowadzonych przezeń metod badawczych, przedstawiono badania demograficzne, ze szczególnym uwzględnieniem pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 roku i drugiego powszechnego spisu ludności z 1931 roku, oraz badania Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych i statystykę miejską.³

Następnie, w rozdziale poświęconym badaniom statystycznym życia gospodarczego i społecznego, omówiono prowadzoną przez GUS statystykę rolnictwa, która należała do najbardziej rozwiniętych w dwudziestoleciu międzywojennym, badania w zakresie statystyki przemysłu, statystyki społecznej, handlu zagranicznego i komunikacji, oświaty i kultury oraz samorządu, sądownictwa i statystyki wyborczej. W tym miejscu starano się też przedstawić związane z badaniami gospodarczymi Głównego Urzędu Statystycznego prace Instytutu Badania Koniunktur i Cen.⁴

²Zob. szerzej: *Statystycy polscy*, Warszawa 2012; *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912-2012*, praca zbior. pod red. K. Kruski, Warszawa 2012.

³Zob. szerzej: B. Łazowska, *Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych w świetle akt Archiwum GUS* [w:] *Materiały do etnografii miasta. Żyrardów 1995* s. 65-76; tejże, *Statystyka miejska w świetle badań GUS i ośrodków regionalnych w latach 1918-1939* [w:] *Procesy metropolizacyjne w teorii naukowej i praktyce*, Warszawa 2010, s. 287-295.

⁴Zob. szerzej: B. Łazowska, *Materiały Instytutu Badania Koniunktur i Cen*, „Wiadomości Statystyczne” 1993 nr 2 s. 24-28.

Osobno omówiono wydawnictwa i działalność informacyjną GUS, w tym prace biura kartograficznego i poligrafii, które należały do zadań o charakterze usługowym a nie stricte badawczym, ale ważnych z punktu widzenia popularyzacji nauki, a także przedstawiono prace Biblioteki i Archiwum GUS, a więc niejako zaplecze prowadzonych prac badawczych.

W rozdziale omawiającym współpracę międzynarodową Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej zwrócono przede wszystkim uwagę na instytucjonalne powiązania naukowe Urzędu zarówno z Międzynarodowym Instytutem Statystycznym, jak i Ligą Narodów, Międzynarodowym Instytutem Rolnictwa w Rzymie, Biurem Statystycznym Międzynarodowej Organizacji Pracy oraz współpracę badawczą i wymianę publikacji z instytutami naukowymi i biurami statystycznymi na świecie.⁵

Monografię kończą rozważania dotyczące działalności badawczej Głównego Urzędu Statystycznego na tle badań statystycznych w Europie. Dokonano tu próby oceny organizacji badań statystycznych, ich zakresu, metodologii i publikowanych wyników. Zwrócono także uwagę na koszty prowadzonych badań naukowych oraz - co nie mniej ważne - na technologię opracowań GUS na tle głównych urzędów statystycznych Europy.⁶ W podsumowaniu starano się omówić główne badania naukowe Urzędu i ich znaczenie dla funkcjonowania Państwa Polskiego.

⁵Zob. szerzej: K. Romaniuk, *Udział Polski w pracach MIS*, „Wiadomości Statystyczne” 1975 nr 8 s. 2-6; tenże, *Wypowiedź w sprawie powiązań statystyki polskiej z nauką światową*, „Wiadomości Statystyczne” 1968 nr 5 s. 6-9; tenże, *Badania masowe w statystyce światowej*, „Wiadomości Statystyczne” 1968 nr 8 s. 1-2. T. Kania, *70 lat współpracy międzynarodowej GUS*, „Wiadomości Statystyczne” 1988 nr 7 s. 20-22; J. Żeglicki, *Działalność Edwarda Szturm de Sztrema – drugiego dyrektora GUS*, „Wiadomości Statystyczne” 1968 nr 5 s. 34-40; tenże, *Józef Buzek – pierwszy dyrektor Głównego Urzędu Statystycznego (1918-1929)*, „Wiadomości Statystyczne” 1968 nr 3 s. 35-41.

⁶Por. J. Buzek, *Zakres działania i budżety państwowych urzędów statystycznych przed wojną i obecnie*, „Kwartalnik Statystyczny” 1925 t. II z. 3 s. 47-410.

Opracowywane przez GUS dane statystyczne odgrywały kluczową rolę w podejmowaniu decyzji gospodarczych, społecznych, oświatowych i kulturalnych służących rozwiązywaniu podstawowych problemów II Rzeczypospolitej. Umożliwiały one także sprawne zarządzanie na różnych szczeblach administracji państwowej. Nie znaczy to jednak, że były doskonałe. Monografia przedstawia obok sukcesów także niedostatki w działalności Głównego Urzędu Statystycznego związane zarówno z podstawami metodologicznymi badań, jak i oceną ich jakości.

W pierwszym aneksie do monografii zamieszczono życiorysy wybranych, najważniejszych pracowników naukowych GUS i z Urzędem związanych, do których należeli: Edward Arnekker, Brunon Bałukiewicz, Rajmund Buławski, Józef Buzek, Maria Czerniewska, Konstanty Czerniewski, Ignacy Kräutler, Ludwik Krzywicki, Ludwik Landau, Edward Lipiński, Władysław Malinowski, Juliusz Miller, Jerzy Splawa-Neyman, Jan Piekalkiewicz, Bolesław Polkowski, Antoni Sujkowski, Edward Szturm de Szterm, Tadeusz Szturm de Szterm, Stefan Szulc i Jan Wiśniewski. Dorobek tych badaczy świadczy najlepiej o poziomie działalności naukowej Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej w skali Europy i świata. Biogramy opracowano w oparciu o badania własne oraz opublikowane słowniki statystyków polskich, bibliografie wydawnictw GUS, bibliografie zawartości czasopism, katalogi Centralnej Biblioteki Statystycznej i Biblioteki Narodowej w Warszawie.⁷

⁷B. Lazowska, *Józef Buzek* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 57-61; tejsze, *Konstanty Czerniewski*, tamże, s. 87-90; tejsze, *Maria Czerniewska*, tamże, s. 83-86; tejsze, *Jan Piekalkiewicz*, tamże, s. 280-282; tejsze, *Stefan Szulc*, tamże, s. 340-343; tejsze, *Edward Szturm de Szterm*, tamże, s. 336-339; *Sylwetki statystyków polskich*, Łódź 1984; *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich*, Warszawa 1998; *Statystycy Polscy*, Warszawa 2012; *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1918-1968*. Warszawa 1968; J. Górka, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1968-1973*. Warszawa 1976; tejsze, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1974-1980*. Warszawa

W drugim aneksie przedstawiono także kolejne statuty organizacyjne Głównego Urzędu Statystycznego, aby lepiej uzmysłowić Czytelnikowi zmiany w proporcjach prowadzonych przez Urząd prac badawczych.

Impulsem do opracowania pierwszej naukowej monografii GUS w latach 1918-1939 stał się udział Autorki w pracach Zespołu „Historia Polski w liczbach” i obchody 95-lecia powstania Głównego Urzędu Statystycznego, w związku z którymi przygotowane zostały wystawy i publikacje okolicznościowe. Miały one głównie popularny i popularnonaukowy charakter.⁸

Brak naukowej monografii tak ważnej instytucji jak Główny Urząd Statystyczny jest widoczny na tle całej gamy opracowań tego typu instytucji na świecie. Należą do nich przykładowo: *A century rounded up : reflections on the history of the Central Bureau of Statistics in the Netherlands* (Amsterdam 1999), *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829-1979* (Wien 1979), *Bevölkerungswissenschaft in Österreich in der Zwischenkriegszeit (1918-1938)*, *Istorija rossijskoj*

1988; tejsze, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1980-1989*. Warszawa 1992; B. Łazowska, *Bibliografia prac prof. dr Jerzego Sławy Neymana (1894-1981)*, Warszawa 1995; tejsze, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1990-1995*. Warszawa 1996; tejsze, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1996-2005*. Warszawa 2006; tejsze (red.), *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 2005-2010*. Warszawa 2011.

⁸J. Witkowski, B. Łazowska, W. Adamczewski, *95 lat Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 2013; T. Walczak (red. nauk.), *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej*. Warszawa 2013. Zainteresowanie autorki dziejami statystyki polskiej pojawiło podczas studiów uniwersyteckich na seminariach magisterskich prof. dr hab. Andrzeja Garlickiego i prof. dr hab. Jerzego Myślińskiego. Zwłaszcza dwie monografie Profesorów *Grupy polityczne Królestwa Polskiego w zachodniej Galicji* i *Geneza legionów: zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych* stały się inspiracją do napisania pracy dyplomowej o Tadeuszu Romanowiczu, polityku i redaktorze galicyjskim, który był kierownikiem Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie. Był to pierwszy bardzo skromny przyczynek do genezy Głównego Urzędu Statystycznego. Zob.: B. Łazowska, *Tadeusz Romanowicz jako statystyk[w:] Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 58-61. ⁸

gosudarstvennoj statistiki 1811-2011 (Moskwa 2013), *Statistics of centuries statistical curios in Hungarian history* (Budapest 2011), *Under the Greater German Reich rule : the protectorate's official statistics in 1939-1945* (Praha 2006), Antonio Montero - *Historia de la estadística oficial como institución pública en España* (Sevilla 2004), *Statistica ufficiale e storia d'Italia : gli "Annali di statistica" dal 1871 al 1997* (Roma 2000), *A century of statistics : counting, accounting and recounting in the Netherlands* (Amsterdam 1999), *História da estatística em Portugal* (Lisboa 1995), *The International Statistical Institute (1885-1985)* i inne przedstawione szerzej w bibliografii załączonej do pracy.⁹

Wiele podobnych do Głównego Urzędu Statystycznego polskich instytucji naukowych i ważnych dla funkcjonowania Państwa Polskiego w dwudziestoleciu międzywojennym doczekało się również opracowań monograficznych swojej działalności. Jedynie GUS był ich pozbawiony.¹⁰

Syntezy i wydawnictwa o charakterze encyklopedycznym dotyczących dziejów II Rzeczypospolitej pomijają działalność badawczą Głównego Urzędu Statystycznego w tym okresie, choć nieraz wykorzystują

⁹J.G.S.J. van Maarseveen, M. B. G. Gircour, R. Schreijnders, *A century rounded up : reflections on the history of the Central Bureau of Statistics in the Netherlands*. Amsterdam 1999; *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829-1979*. Wien 1979; G. Exner, J. Kytir, A. Pinwinkler, *Bevölkerungswissenschaft in Österreich in der Zwischenkriegszeit (1918-1938)*. Wien, Köln, Weimar 2004; O. Elisejewa, *Istorija rossijskoj gosudarstvennoj statistiki 1811-2011*. Moskwa 2013; M. Freid i in., *Statistics of centuries statistical curios in Hungarian history*. Budapest 2011; *Under the Greater German Reich rule : the protectorate's official statistics in 1939-1945*. Praha 2006; A. Montero, *Historia de la estadística oficial como institución pública en España*. Sevilla 2004; P. Geretto, *Statistica ufficiale e storia d'Italia : gli "Annali di statistica" dal 1871 al 1997*. Roma 2000; J.G.S.J. van Maarseveen, M.B.G. Gircour *A century of statistics : counting, accounting and recounting in the Netherlands*. Amsterdam 1999; F. de Sousa, *História da estatística em Portugal*. Lisboa 1995; *The International Statistical Institute (1885-1985)*. Voorburg 1985.

¹⁰Zob. szerzej: J. Piskurewicz, *Prima inter pares. Polska Akademia Umiejętności w latach II Rzeczypospolitej*. Kraków 1998; W. Grabowski, *Polska Agencja Telegraficzna 1918-1991*, Warszawa 2005; C. Leszczyńska, *Bank Polski S.A. 1924-1951*, Warszawa 1994.

publikowane przezeń wyniki badań. A są to zarówno prace ogólne takie jak przykładowo *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, *Drugiej Rzeczypospolitej początki*, jak i wiele syntez omawiających historię gospodarczą i historię nauki w Polsce tego okresu.¹¹ To dodatkowo przyczyniło się do podjęcia decyzji o opracowaniu działalności badawczej Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918-1939.

Główną podstawę źródłową monografii stanowiły akta Centralnego Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego odnoszące się do pracy GUS w dwudziestoleciu międzywojennym. Są to zwłaszcza zespoły akt: Instytutu Badania Koniunktur i Cen, Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych; akta poszczególnych Wydziałów GUS (Wydział I Ogólny 1918-1939, Wydział II Statystyki Ruchu Ludności GUS 1918-1939, Wydział III Statystyki Rolnictwa 1918-1939, Wydział IV Statystyki Przemysłu, Handlu Wewnętrznego i Kredytu 1918-1939, Wydział V Statystyki Handlu Zagranicznego i Komunikacji 1918-1939, Wydział VI Statystyki Społecznej 1918-1939) oraz akta osobowe: Brunona Bałukiewicza, Marii Czerniewskiej, Konstantego Czerniewskiego, Ignacego Kräutlera, Juliusza Millera, Edwarda Szturm de Sztrema i Stefana Szulca.

(strony od 1 do 7 ze Wstępu)

¹¹A. Garlicki, *Drugiej Rzeczypospolitej początki*, Wrocław 1996; tenże, *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999; T. Grabowski, *Rola państwa w gospodarce Polski (1918-1928)*, Warszawa 1967; J. Żamowski (red.), *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2014; *Historia nauki polskiej*, T. 5, 1918-1951, cz. 1 [Warunki rozwoju nauki polskiej] pod red. B. Suchodolskiego, Polska Akademia Nauk. Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Wrocław 1992.